

РОЗДІЛ 8

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

8.1. Походження та розвиток політичних партій

(Остапець Ю. О., Ключкович А. Ю., Ярош Я. Б.)

*Політичні партії створили демократію,
і сучасна демократія немислима без партій ...
Тому партії – це не просто додатки до сучасного уряду,
вони є його центром та відіграють визначальну і творчу роль у ньому.*
Елмер Шатшнайдер. «Партійне урядування»

Сьогодні важко уявити суспільство, його політичну систему без політичних партій, які є неодмінним атрибутом представницької демократії. Партії є активними учасниками політичного життя, а партійна конкуренція часто визначає напрями розвитку держави. Однак партії не відразу стали повноправним політичним інститутом, здатним впливати на державну владу. Процес формування і функціонування інституту політичних партій (партогенез) має складну багатовікову історію, партії і партійні системи є результатом тривалої соціально-економічної і соціокультурної еволюції суспільства.

Уже в античні часи у великих містах існували своєрідні політичні утворення – *партії* (у перекладі з латинської «*pars/partis*» означає «частина»), які захищали інтереси окремих груп суспільства чи тимчасово створювалися для підтримки окремих осіб.

Наприклад, у Стародавньому Римі своїм впливом на Сенат конкурували два політичні угруповання – популісти (користувалися підтримкою незаможних римлян) й оптимати (спиралися на підтримку знаті).

Для партій зазначеного періоду характерні такі спільні *рис*и:

- становість і замкненість;
- нечисленність;
- слабкий зв'язок з масами (елітарний, аристократичний характер);
- внутрішня нестійкість;
- організаційна неоформленість.

Вищевказані ознаки не давали можливість цим утворенням ефективно впливати на політичний процес, мати представництво у політичній структурі суспільства. Саме тому до них є правомірним застосування терміну *протопартії*.

Прототипи сучасних політичних партій з'явилися у XVII–XVIII ст., під час буржуазних революцій, у період зародження демократичних політичних систем країн Західної Європи й Америки. На передній план виходить

політичний конфлікт між аристократією та буржуазією. Наприклад, в Англії конкурували політичні угруповання знаті – «торі» (прихильники монархії, привілеїв державної церкви) і «вігі» (прибічники верховенства парламенту). Зміцнення парламенту і послаблення королівської влади стало результатом діяльності вігів. Ці аристократичні угруповання дали початок розвитку сучасних політичних партій Великобританії, які зберегли певну ідеологічну наступність.

Зі свого боку Французька революція 1789 р. призвела до формування політичних клубів фельянів, жирондистів і якобінців. Події Французької революції стимулюють виникнення подібних *політичних клубів* по всій Європі. Однак поразка революції перериває процес перетворення політичних клубів у політичні партії.

Серед характерних *ознак* політичних клубів слід відмітити:

- наявність формальної організаційної структури з осередками на місцях. Однак їх територіальна організація залишалася слаборозвиненою, нечисленною і не відзначалася стійкістю членського складу;
- представництво в парламенті;
- зростає роль ідеології та програм у спільній діяльності членів клубу;
- члени клубу – представники різних прошарків суспільства, які посідають панівне становище в економіці та політиці. Найбільшу політичну активність у той час проявляє бюргерство.

Політичні клуби відіграли значну роль у формуванні ідеологічної складової діяльності майбутніх політичних партій.

Із середини XIX ст. бере початок наступний етап партогенезу. У цей період розвитку індустріального суспільства з гостротою проявляються класові протиріччя, що є додатковим стимулом розвитку партійних утворень. Партії зміцнили своє становище у політичній системі, ставши важливим механізмом представництва інтересів окремих соціальних верств й класів суспільства. Цей етап партогенезу пов'язується з виникненням *масових партій*.

У XIX ст. у Великобританії невеликі об'єднання аристократичної знаті (партії торі і вігі) поступово перетворюються у досить численні угруповання, які розбудовують центральний апарат, структуру на місцях. Таким чином у сер. XIX ст. організаційно оформлюються партії масового типу – Ліберальна партія (1861 р.) і Консервативна партія (1867). На масову підтримку орієнтують також Демократична (1828) та Республіканська (1854) партії в США. В Німеччині у 1863 р. **Фердинанд Лассаль** (1825–1864) організовує масовий Загальнонімецький союз робітників, а у 1865 р. **Август Бебель** (1840–1913) створює робітничу партію марксистського напрямку. 1875 р. ці організації об'єднуються в єдину Соціал-демократичну партію Німеччини. До кінця XIX ст. масові партії (переважно соціал-демократичні) формуються у більшості

країн Західної Європи. Формування партій масового типу в інших країнах світу відбувалося дещо пізніше. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. партії виникають у Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Японії, у 1920-х рр. – в Туреччині, Китаї.

Серед основних *чинників* виникнення масових політичних партій і посилення ролі партій у політичному процесі у XIX – на поч. XX ст. слід назвати:

- розвиток парламентаризму;
- запровадження загального виборчого права, необхідність проведення виборчих кампаній і агітації за конкретних кандидатів;
- активізація політичної участі мас (рух чартистів 1840-х, т. зв. «весна народів» 1848–1849 рр. та ін.);
- усвідомлення великими соціальними групами (буржуазія, пролетаріат, селянство, інтелігенція, жителі колоній, представники різних конфесій тощо) спільності своїх інтересів і прагнення їх реалізувати в політичній сфері. Особливої гостроти набуває конфлікт між буржуазією та пролетаріатом;
- формування елементів демократизму в сфері управління суспільством;
- причини релігійного, етнокультурного характеру, особливо там, де точаться міжрелігійні і міжнаціональні конфлікти.

Попри значні відмінності в структурі, характері діяльності масових партій слід визначити такі *рис*, властиві цьому періоду партогенезу:

- формування стійкого і численного членського складу (Соціал-демократична партія Німеччини в 1913 р. нараховувала 983 тис. членів партії);
- орієнтація на визначені соціальні групи виборців;
- наявність управлінського апарату, розгалуженої структури, уставу, програми;
- запровадження партіями масової програмно-політичної агітації;
- ідеологічне оформлення своєї політики, створення власних засобів масової інформації.

У першій половині XX ст. з'являються нові різновиди партій, заснованих на масовому членстві – *комуністичні* (Росія, Італія, Німеччина) та *фашистські* (Німеччина, Італія, Іспанія). Виникнення партій у цих країнах є результатом радикалізації суспільних настроїв. Але в більшості країн виборці зберігають прихильність до партій менш радикальної спрямованості.

Серед *тенденцій*, що набрали розвиток у партійному середовищі масових партій в першій половині XX ст., слід виділити:

- посилення централізації і бюрократизація партійних структур;
- прагматизація діяльності партій;
- вдосконалення арсеналу засобів політичного впливу на народні маси;
- формування стійкої розгалуженої територіальної організації.

Слід взяти до уваги, що до кінця XIX ст. право не реагувало на існування й діяльність політичних партій, за винятком загальних законів, які стосувалися права на об'єднання, репресивних норм, які протидіяли антидержавній діяльності партій. У першій половині XX ст. відбулося часткове правове регулювання діяльності політичних партій. Хоча саме конституційно-правове визнання ролі політичних партій у межах конкретної політичної системи відбувається лише після Другої світової війни (ФРН, Італія, Франція та ін.).

Надання партіям конституційного статусу значно посилило їх роль у суспільстві. Але вже на початку 1970-х рр. частина західних дослідників порушують питання про *кризу масових партій*. Під кризою розуміється зниження впливу партій на суспільство, що виявляється в скороченні їхньої чисельності й у втраті виборців, які традиційно голосували за ці партії.

Падінню ролі партій сприяла низка *чинників*:

- зниження гостроти соціальних конфліктів і ослаблення класових суперечностей в суспільстві;
- економічне зростання і політика загального добробуту змусили розробляти партійні програми, що захищали інтереси не окремих груп, а майже всього населення;
- зростання соціальної та географічної мобільності і, як наслідок, фрагментація класів і ослаблення групової солідарності;
- конкуренція з боку ЗМІ, у питаннях мобілізації електорату в період виборчих кампаній, політичній соціалізації та формування громадської думки;
- падіння інтересу до традиційних ідеологій: виборці переважно голосують за імідж лідера, а не за ідеологічну доктрину партії;
- конкуренція з боку нових рухів і корпоративних структур, орієнтованих на вирішення окремих проблем, за допомогою яких людина намагається реалізувати актуальні для неї культурні, естетичні, професійні та інші інтереси.

Перехід до постіндустріальної стадії розвитку суспільства в другій половині XX ст. зумовив зміни в соціокультурній сфері розвитку суспільства. Модель масової ідеологічної партії була властива індустріальному суспільству, де саме масовість слугувала забезпеченням легітимності. У нових умовах суспільного розвитку ця модель потребувала корекції, і на зміну масовим партіям приходять інші форми партійної організації. Еволюція відбувається у двох основних напрямках – формування універсальних партій і партій «нової хвилі».

Універсальні партії (всеохоплюючі партії, або «партії-хапай усіх» (*catch-all-parties*)).

Всеохоплюючі партії набувають нових важливих *рис*, не властивих їх попередникам:

- партії не орієнтуються на представництво інтересів однієї соціальної групи, а намагаються згуртувати навколо себе максимальну кількість виборців різної соціальної, етнічної й іншої належності для вирішення головних питань поточного моменту;

- утворюються навколо прагматичного лідера (лідерів), найчастіше загальнонаціонального масштабу, котрий пропонує суспільству ідеї компромісу, балансу інтересів;

- партії орієнтуються на тісний зв'язок з органами державної влади, на фінансову підтримку держави.

Щільний зв'язок між партіями та державою спричиняє подальшу трансформацію універсальних партій у *партії картельного типу* (Р. Катц, П. Мейер). На думку дослідників, цей тип партій стає певною мірою механізмом розподілу державних посад між професійними групами політиків. Для картельних партій характерні такі *ознаки*:

- подібність програм політичних партій;
- незначні відмінності між членами і не членами партій;
- скорочення дистанції між виборцями і політичними лідерами;
- безпосередній зв'язок політика і виборця в обхід партійної організації;
- розширене державне фінансування;
- партійні виборчі кампанії стають більш капіталомісткими й водночас більш професійними й організованими, а лідери партій усе більше починають походити на підприємців.

Другий шлях розвитку партій, альтернативних масовим партіям, – створення партій «нової хвилі», які виникають у 1970-ті рр. на базі соціальних рухів (зокрема «зелених»), виступаючи під гаслами розширення громадянських прав, забезпечення емансипації і рівноправності громадян, боротьби за мир і захисту навколишнього середовища.

Партії т. зв. «нової політики» характеризуються такими ознаками: 1) орієнтація на «нові» цінності та проблеми постматеріального світу; 2) політична діяльність, пов'язана з реалізацією ідеологічних установок, має чітку антиістеблішментську спрямованість; 3) протиставлення традиційним партіям та еліті корелюється з використанням популістської риторики; 4) тісний зв'язок із постматеріальними соціальними рухами та метаполітичними інтелектуальними організаціями, на основі яких відбувається формування партій; 5) особлива організаційна партійна структура, що відрізняється від традиційних партій (децентралізований мережевий характер, відсутність чіткої організаційної структури та ієрархії, широке використання механізмів прямої демократії, відмова від вимоги обов'язкового членства, існування у формі малих проблемно-орієнтованих угруповань, персоналізація партійної структури); 6) соціальна база таких партій – новий середній клас, основу якого

становлять молоді освічені люди, що зайняті у сфері послуг, або безробітні та студенти, що є носіями постматеріальних цінностей та перебувають на антиістеблішментських позиціях. Також до ознак партій «нової політики» слід додати: притаманність їх меседжам антимиграційних, євроскептичних, антиглобалістських настроїв та низький рівень їхньої інституалізації.

Еволюція партій «нової політики» призвела до появи нових типів партійних об'єднань, провідним з яких є концепт мережевих партій. Термін запропоновано *Хелен Мергеттс* 2001 р. для характеристики «Інтернет-орієнтованих» політичних партій. Політичні партії почали освоювати мережевий простір із середини 1990-х рр., але феномен віртуальних кіберпартій з'явився в першому десятилітті 2000-х рр. Нові та традиційні партії не могли ігнорувати тенденції розширення впливу Інтернет-комунікацій і активність громадян у таких соціальних мережах, як *Facebook, Twitter, Youtube*.

Отже, підсумовуючи розгляд еволюції політичних партій, можна виокремити кілька типових моделей, поширених у конкретний історичний період: кадрові, масові, універсальні, картельні партії, партії «нової політики» та мережеві/кіберпартії.

8.2. Партія як політичний інститут: ознаки, функції та класифікація (*Остапеч Ю. О., Ключкович А. Ю., Ярош Я. Б.*)

У сучасних політиях місце політичних партій займають специфічні інтереси і утворені навколо них соціальні рухи: індивіди більше не «належать» до якоїсь однієї групи, але змінюють свою «приналежність» залежно від того, наскільки важливою виявляється для них та чи інша проблема в той чи інший час.

Ральф Дарендорф. Після 1989. Роздуми про революцію в Європі.

До головних ознак політичних партій належать добровільність, як принцип організації, наявність спільної мети у її членів, певної документально оформленої програми, відповідної організаційної структури, за допомогою якої реалізуються поставлені цілі, головною із яких є отримання політичної влади або вплив на її здійснення.

Історія розвитку політичних партій засвідчила, що цей політичний інститут є досить складним суспільним феноменом. Тому, незважаючи на наявність значної кількості публікацій, присвячених партіям, у науці не вироблено єдиного загальноприйнятого трактування їх природи. Існує чимало різноманітних підходів до розуміння сутності партій. Серед них найбільш поширеними є такі:

1. *Класовий* підхід: політичні партії – це найбільш активна і організована частина класу чи соціальної групи, що виражає його інтереси. Основною ознакою політичної партії, з точки зору класового підходу, – класова природа і соціально-економічна обумовленість інтересів її членів.

2. *Ідеологічний* – трактування політичної партії як спільності людей не тільки за соціально-економічним критерієм, але й об'єднаних за подібністю ідейних поглядів.

3. *Інституціональний* – розуміння партії як організації, що діє в системі органів державної влади.

4. *Функціональний підхід* розглядає політичну партію з позицій виконуваних партією функцій. Головна функція партій – прихід до влади, отже і політичні партії трактуються як групи людей, що ставлять перед собою ціль здобуття влади.

Американські науковці **Ж. Ла Паломбара** та **М. Вайнер** наводять чотири основних *критерії*, які лежать в основі визначення політичної партії:

1) тривалість діяльності партійної організації. Партія – це структурно оформлена організація, яка засновується не на кілька років, а повинна пережити своїх засновників;

2) наявність стійких місцевих організацій, що підтримують зв'язки з центральним керівництвом. Наявність зв'язків з осередками на місцях відрізняє партію від парламентської групи, що існує тільки на національному рівні;

3) спрямованість керівників центральних і місцевих організацій на боротьбу за владу, а не лише намагання впливати на неї. Цей критерій дозволяє встановити різницю між політичними партіями і різними суспільно-політичними організаціями;

4) прагнення здобути підтримку народу через вибори чи якимось іншим способом. Це відрізняє партії від груп тиску, що, звичайно, не беруть участі у виборах: вони лише впливають на партії, уряд, громадську думку.

Резюмуючи вищезазнані критерії, найбільш оптимальним видається трактування цього інституту, що міститься у Законі України «Про політичні партії в Україні». Відповідно до цього нормативно-правового акту:

Політична партія в Україні – зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян, прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формування і вираження політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Функції політичних партій

У політичній системі будь-якого суспільства партії як інститут цієї системи виконують притаманні їм функції: представництва інтересів, комунікації,

формування і відбору політичних еліт, політичної соціалізації, розробки політики, здійснення політичного курсу та ін.

Зокрема, американський політолог *Філіп Шміттер* вважає, що політичні партії мають виконувати наступні *функції*. По-перше, структурувати виборчий процес, висуваючи кандидатів на державні посади, шляхом залучення осіб до активної участі в кампаніях і, отже, пропонуючи громадянам, зібраними в територіальних виборчих округах, вибір між альтернативними лідерами (функція «виборчого структурування»).

По-друге, знайомити більшість громадян зі своїми ідеями та цілями, що лише закріплюють їх очікування з приводу демократії, орієнтувати їх у загальному напрямі своєї політики і змусити їх відчувати себе частиною процесу колективного вибору (функція «символічної інтеграції»).

По-третє, бути здатними сформувати уряд і забезпечити внутрішню структуру законодавчого процесу, роблячи це самостійно або в коаліції з іншими політичними партіями. До того, партії мають підтримувати стабільно високий рівень внутрішньої дисципліни під час їх перебування на посаді («регулююча функція»).

По-четверте, політичні партії мають бути здатні агрегувати (інтегрувати, узагальнювати, узгоджувати) інтереси і вподобання значної частини громадян, та інших суб'єктів суспільно-політичних відносин таким чином, щоб задовольнити загальні вимоги виборців.

Функції політичних партій у більш широкому контексті визначає їх участь та вплив на розвиток суспільства на різних рівнях.

Перший із них – *сфера суспільних відносин*, у якій партії мають свої корені, з якої черпають свої сили і життєздатність. На цьому рівні партія виконує такі функції:

а) *формування громадської думки щодо суспільно важливих питань*. Партії фокусують увагу суспільства на важливих проблемах, пропонують можливі варіанти їх розв'язання;

б) *функція політичної ідентифікації*. Партії своєю ідеологією, своїми діями дозволяють окремій особі ідентифікувати свою політичну орієнтацію, визначити свої симпатії у масі різнорідних політичних цінностей;

в) *артикуляція та інтеграція соціальних інтересів*. Партії виявляють найбільш значущі соціальні інтереси, потреби і перетворюють їх у гасла, вимоги, програми і дії політичного характеру. Однак інтереси різних категорій населення є різнорідними, тому партії намагаються якщо не поєднати, то хоча б гармонізувати інтереси різних груп і досягти на цій основі суспільного компромісу навколо певної програми чи ідеї. При вирішенні цієї задачі партії орієнтуються на інтереси великих соціальних прошарків, роблять корекцію стратегії, програмних установок відповідно до змін у суспільстві;

г) *активізація політичної участі і мобілізація мас*. Завдяки різноманітній діяльності (передвиборна агітація, пропаганда, масові акції тощо) відбувається залучення громадян до політичного життя, партії набувають досвід участі у владних відносинах, партії надають громадянам ресурси для політичної діяльності;

д) *формалізація та інституалізація політичної участі громадян*. Через партії і виборчу систему проходить заміна спонтанних, стихійних, неорганізованих форм політичних дій більш прийнятними конвенціональними формами участі.

Другий рівень – *внутріпартійне життя*, де здійснюються наступні функції:

а) *рекрутування нових членів партії і добір політичних лідерів*. Саме в партіях майбутні законодавці та керівники виконавчих структур демонструють свої політичні та організаційні здібності, в партії проходить і їх підготовка до відповідальних посад;

б) *розробка партійної ідеології, пропаганда*.

Третій – *рівень інституціолізованого впливу на отримання, розподіл та використання державної влади*, де здійснюються такі функції:

а) *участь у боротьбі за владу шляхом участі у виборах до представницьких структур*. Боротьба різних партій за владу забезпечує конкуренцію і плюралістичний характер політичного процесу;

б) *функція зв'язку у площині «суспільство – державна влада» і забезпечення легітимності політичної системи*. Партії через своїх представників у владі значною мірою забезпечують необхідний зв'язок між тими, хто здійснює політичне управління, та тими, на кого воно поширюється;

в) *участь у політичному управлінні*. Партія самостійно чи в коаліції з іншими партіями здійснює управління державою шляхом опанування державних органів влади, або якщо в опозиції – опосередковано впливає на органи, що приймають політичні рішення, контролює їх діяльність.

Ці функції партій характеризують загальну модель їх діяльності у системі ліберальної демократії. Але в кожній країні є певна специфіка функціонування політичних партій, їх місця і ролі в політичній системі. Обсяг і зміст політичних функцій значною мірою визначаються типом політико-правового режиму, нормами конституційного законодавства, а також характером сформованої в суспільстві партійної системи.

За іншою класифікацією, політичні партії виконують ще такі функції:

– *функція розвитку демократії*. Усе більше політичні партії виступають у ролі складників громадянського суспільства й пропонують свою підтримку демократичній політичній системі суспільства. Отже, партнерські відносини політичних партій та інших суб'єктів політики й влади є дуже важливими для формування громадянського суспільства;

– *інформаційну функцію*, яка полягає в оприлюдненні поглядів окремих груп суспільства (наприклад відстоювання інтересів певних конфесій чи національних меншин) або груп, які дотримуються визначених поглядів (наприклад захист навколишнього середовища). У цьому випадку політичні партії мають змогу донести до таких груп суспільства конкретну інформацію, минаючи традиційні канали інформації. Окрім того, політичні партії через свої канали на місцевому та загальнонаціональному рівнях мають змогу сприяти кращому розумінню й реалізації тієї чи іншої політики;

– *створення позитивного іміджу* щодо інтеграції в міжнародні структури. Політичні партії популяризують створення «європейської громадської думки», тобто сприяють втіленню в життя ідеї європейської інтеграції в практичному плані на рівні широких верств населення. Отже, можливість співпраці європейських та українських політичних партій є вигідною для обох сторін.

Важливим маркером та елементом демократії є специфіка політичної *конкуренції політичних партій* у політичному процесі.

Методи і функції діяльності політичних партій відмінні в різних політичних системах та режимах, але будь-яке демократичне суспільство передбачає можливість на здобуття політичної влади легальним шляхом. Стабільне функціонування партійної системи дає можливість громадянам засвоювати демократичні принципи та зразки поведінки. Через політичні партії окремі особи та соціальні групи мають можливість впливати на інших, суспільство загалом відповідно до своїх інтересів, перетворюючись на важливі суб'єкти політики. Сьогодні партії залишаються найбільш впливовими учасниками політичного процесу.

Класифікація політичних партій

Політичні партії відрізняються одна від одної за своїми організаційними структурами, обсягом роботи, джерелами фінансування й відносинами з органами влади (провладні та опозиційні) тощо. Політичні партії характеризується різноманітними напрямками діяльності, за допомогою яких вони надають величезний комплекс послуг як своїм членам, так і значно більшому колу людей.

У політичній науці існують різні системи класифікації партій. За критерії у класифікації слугують: функції, походження, роль у політичній системі, програма, ідеологія, соціальна база, методи діяльності та ін.

Залежно від походження партії виділяють:

- *парламентські* партії. Основною причиною виникнення цих партій є об'єднання представників певного регіону або прагнення забезпечити своє переобрання до парламенту. Парламентські партії формуються «зверху», з

«голови», а їхні місцеві комітети і регіональні відділення створюються з «центру». Для таких партій парламентська фракція є головною ланкою, а в деяких випадках – це керівний і організаційний центр;

- *непарламентські* партії. Їх характерними рисами французький політолог *Моріс Дюверже (1917–2014)* називав централізм у структурі і доктринальну програмну єдність (соціал-демократи, комуністи). Відповідно парламентська та виборча діяльність не є головною метою. Такі партії формуються «знизу». Місцеві осередки та їх органи самі створюють центр для координації своєї діяльності. Депутатські фракції в парламенті організаційно і при здійсненні політичної лінії відіграють меншу роль.

Залежно від місця і ролі партії в політичній системі виділяють:

- *правлячі* партії – партії, що дістали в результаті виборів у законодавчий орган країни право формувати уряд і реалізовувати політичну програму розвитку суспільства відповідно зі своїми цілями;

- *опозиційні* – партії, що зазнали поразки на виборах чи не допускалися до виборів існуючим режимом і через це зосередили свою діяльність на критиці офіційного урядового курсу і на розробці альтернативних програм.

За ставленням до суспільного ладу, до суспільно-політичних перетворень партії розрізняють на:

- *консервативні*, що прагнуть зберегти суспільство в незмінному виді;
- *реакційні*, що орієнтують на повернення до минулого ладу;
- *реформаторські*, що орієнтуються на зміну суспільства за допомогою реформ;

- *революційні*, що прагнуть радикально змінити суспільну систему в цілому.

За відношенням до ідеології:

- *ідеологічні* (фундаменталістські (релігійні), марксистські, націоналістичні, фашистські, анархістські та ін.);

- *прагматичні*.

За розташуванням в ідейно-політичному спектрі виділяють:

- *ліві* партії, які орієнтуються на: радикальні суспільні зміни для розширення політичної і соціальної рівності; обмеження стихійних проявів ринку і активне державне регулювання економічних процесів; ліквідація нерівності в суспільстві за рахунок розширення соціальних програм. До лівих партій відносять партії соціал-демократичного спрямування та поміркованих комуністів;

- *праві* партії стоять на позиціях елітарності, охорони традиційних цінностей і стосунків, включно з відносинами нерівності (соціальної, національної, расової); орієнтуються на стимулювання вільних ринкових відносин, мінімальне втручання держави в економіку, впорядкування і

обмеження соціальних виплат. До правих партій відносять консервативні, традиціоналістські партії.

- *центристські* партії, що націлені на підтримку існуючого порядку, виступаючи при цьому за поступові, помірковані зміни на основі консенсусу. Центристи з терпимістю ставляться до своїх ідейних та політичних суперників. У країнах Заходу цей сектор політичного простору найчастіше займають ліберали;

- *крайні ліві та крайні праві партії*, до яких відносять партії, що мають особливі радикальні програми. Західноєвропейська традиція зачисляє до «крайніх лівих» партій комуністів і анархістів. Крайні праві – це непримиренні угруповання націоналістів, (нео) фашистів та релігійних фундаменталістів, які поділяють ідеї національної або расової виключності та готові, заради її впровадження, на будь-які, у тому числі й збройні методи боротьби.

За соціальним складом партії підрозділяють на *буржуазні, робітничі, селянські* та ін.

За масштабами діяльності партії поділяються на *масові* та *кадрові*.

Таким чином, партії як політичному інституту характерні низка ознак та функцій, що чітко відрізняють їх як на рівні суспільних відносин, так і на рівні інституціалізованої державності. Водночас структурна, функціональна, програмно-ідеологічна, соціально-класова диференційованість партій дозволяють виокремлювати різні типи політичних партій.

Європейські стандарти діяльності політичних партій

Значну увагу проблемам функціонуванням політичних партій приділяє Венеціанська комісія, яка у 1999 р. прийняла документ під назвою «Керівні принципи щодо заборони та розпуску політичних партій та подібних заходів», а у 2004 р. «Керівні принципи щодо законодавства про політичні партії: окремі аспекти».

Спільні позиції щодо дозволеної і забороненої діяльності політичних партій у міжнародних документах можна викласти у таких аспектах:

- право вільно об'єднуватися у політичні партії;
- розуміння того, що процес державної реєстрації політичних партій не є порушенням прав щодо об'єднання громадян у асоціації;
- ліквідація політичних партій може бути виправдана стосовно тих суб'єктів політичного процесу, що пропагують і використовують насильство, як механізм зміни чи повалення демократичного ладу;
- ліквідація політичної партії повинна використовуватися «з крайньою стриманістю». Важливо оцінити чи політична партія реально несе загрозу демократичному політичному режиму або правам конкретних осіб і чи таку

небезпеку можна усунути іншими, менш радикальними заходами, як заборона її діяльності.

Венеціанська комісія підкреслює, добровільну природу об'єднання в політичні партії. Як зазначено у визначенні політичної партії, наданому цим документом, та як закріплено в Загальній декларації прав людини (ст. 20), всі громадяни повинні мати право вільно приєднуватися або утриматися від приєднання для того чи іншого об'єднання відповідно до їхніх уподобань. Членство має бути вираженням особистого вільного вибору щодо використання колективних засобів політичної партії для задоволення свого особистого права на вираження власних поглядів. Законодавство повинно прямо визначити, що ніхто не може бути примушений до вступу в політичну партію проти своєї волі.

У світовій практиці правового регулювання увагу акцентовано на двох аспектах, а саме на правах та обов'язках політичних партій: громадянам гарантовано право на об'єднання в політичні партії; у міжнародній практиці важливі принципи недискримінації й політичного плюралізму. Нормативно-правові акти щодо політичних партій повинні бути націлені на сприяння плюралістичному політичному середовищу в країні. Право громадян мати різні політичні погляди внаслідок висловлення різних політичних позицій політичних партій є засадничим елементом демократичного політичного режиму.

Інший аспект міжнародного законодавства регламентує процеси реєстрації й підзвітності політичних партій. Вони мають звітувати про свою діяльність виборцям. У нормативних актах обов'язково має передбачатися, що політичні партії в демократичних системах повинні відмовитися від використання насильства як політичного інструменту й не користуватися мовою «ненависті та ворожнечі» чи утримувати власні воєнізовані формування. У багатьох державах реєстрація політичних партій надає партіям низку переваг. Зокрема, реєстрація може бути необхідною для отримання державного фінансування, надання ефірного часу або доступу до балотування під час виборів. Важливо зазначити, що заборона чи розпуск політичних партій – це найбільш суворе із доступних обмежень політичних партій і застосовується воно лише тоді, коли всі інші обмежувальні заходи визнано недостатніми.

Міжнародне законодавство, зокрема Європейський Суд з прав людини, звертає особливу увагу на питання, що стосуються діяльності та ліквідації політичних партій. Обґрунтовуючи умови, що регламентують, обмежують та забороняють діяльність політичних партій, Європейський Суд зазначає: «Тільки переконливі та вагомні причини можуть виправдовувати обмеження на свободу асоціацій». Позиція міжнародного права полягає в тому, що підстави для ліквідації політичної партії мають бути такими, що є вимушеними у демократичному суспільстві.

В Україні не вироблено системи державницьких консолідуючих цінностей, які б поділялися більшістю впливових політичних партій. Наслідок цього – криза

суспільної довіри, котра виявляється в тому, що громадяни не довіряють політичним партіям, які в умовах парламентських виборів часто маніпулюють конфесійними, етнічними, територіальними ознаками й цінностями, використовуючи їх для роз'єднання жителів різних регіонів з метою набуття політичного капіталу.

8.3. Сутність, типологія та чинники розвитку партійних систем (*Остапець Ю. О., Ключкович А. Ю., Ярош Я. Б.*)

*Демократія процвітає лише тоді, коли є партії, які програють,
і коли поразка не є ні соціальною ганьбою, ні злочином.*

Адам Пшеворський. Демократія і ринок.

Політичні та економічні реформи у Східній Європі і Латинській Америці

Здійснюючи взаємозв'язок між громадянами і державою, політичні партії комунікують не лише з населенням, інститутами публічної влади, але й одна з одною. Для позначення характеру взаємозв'язку партій із суб'єктами суспільно-політичних відносин, розкриття їх місця та ролі в політичній системі країни, використовується термін «партійна система».

Партійна система – сукупність двох або більше політичних партій, між якими існує стійкий зв'язок і які інтегровані в політичну систему, а характер і структура партійної системи детерміновані змістом суспільно-політичних відносин (політичним режимом) і політичними традиціями, що існують в країні.

Діапазон трактувань сутності поняття «партійна система» надзвичайно широкий: від обмеження партійної системи лише взаємовідносинами між самими партіями до встановлення зв'язку з усією системою владних відносин у країні. У політичній науці є різні погляди на функціональну сторону партійних систем. Згідно думки американського політолога *Девіда Істона (1917–2014)*, партійна система має, з одного боку, передавати вимоги громадянського суспільства в політичну систему, а з іншого – отримувати від громадянського суспільства сигнали зворотного зв'язку, що дозволяють складати уявлення про реакції людей на рішення влади.

Американський політолог *Габрієль Алмонд (1911–2002)* виділив такі функції партійних систем:

1. Агрегація інтересів і вимог, що припускає надання безлічі розрізнених інтересів і вимог, громадських запитів якоїсь однорідності, систематизованості, вибудовуючи піраміди пріоритетів з урахуванням послідовності та взаємопідпорядкованості.

2. Артикуляція інтересів і вимог громадян – формулювання і вираження їх інтересів, очікувань, переваг, які потім стають основою

політичних гасел, передвиборних програм, проектів, вимог, звернених до режиму.

3. Політична соціалізація – поступове залучення людей до політики, коли індивіди «входять» у політичний простір, засвоюють політичні цінності, норми і зразки поведінки.

4. Політичне рекрутування – відбір і формування політичної еліти, її ретельна підготовка для подальшої участі у державному управлінні.

5. Політична комунікація – поширення політичної інформації між різними елементами політичної системи. Ключовими учасниками комунікаційного процесу стають громадянське суспільство та органи влади.

Дж. Лапаломбара і *М. Вайнер* додають до перерахованих функцій партійної системи ще такі:

1. Легітимізація управління, коли партійні системи, втілюючи демократичні принципи і участь народу в управлінні державою, легітимізують рішення влади.

2. Національна інтеграція, яка виражається в об'єднанні нації в процесах політичної соціалізації, комунікації, агрегації і артикуляції.

3. Вирішення конфліктів управління.

Різновиди партійних систем можуть виділятися на базі різноманітних критеріїв, які дозволяють виділити істотні відмінності не тільки між різними типами партійних систем, але й у межах одного типу. Численні типології партійних систем групують на основі кількісного та якісного критерію. Але найбільш плідним видається поєднання та взаємодоповнення цих критеріїв (*модифікована класифікація*).

Кількісний критерій вказує на те, скільки партій реально борються за владу або здійснюють вплив на неї. При *якісній* характеристиці партійної системи увага акцентується на формах взаємодії між партіями та на способах формування ними урядів (на ґрунті однопартійної більшості, стійких або змінюваних коаліцій, за наявності антисистемної опозиції у парламенті або без неї тощо). Якісні характеристики враховують, скільки партій беруть реальну участь у політичній боротьбі і формуванні інститутів державної влади.

Залежно від числа партій французький політолог *Морис Дюверже* (1917–2014) виділив:

- *однопартійні (неконкурентні) системи*, які поділяються на деспотичні та демократичні різновиди;
- *багатопартійні (конкурентні)* – з однією домінуючою партією, двопартійні та мультипартійні системи.

Класифікація партійних систем за французьким політологом *Жаном Блонделем* (1929–2022) ґрунтується на врахуванні двох змінних – кількості

партій та їх положення в партійній системі. У результаті вчений виділив чотири типи партійних систем:

- двопартійна;
- система двох з половиною партій;
- багатопартійна з домінуючою партією;
- багатопартійна без домінуючої партії.

На сьогодні найбільшого поширення в теорії партійних систем набрала класифікація, запропонована американським політологом *Джованні Сарторі (1924–2017)*. Під час класифікації партійних систем вчений оперує щонайменше двома змінними: кількість партій-суперниць та ідеологічна дистанція між ними. У результаті вчений запропонував семичленну класифікацію партійних систем:

1. *Однопартійна система* властива авторитарним і тоталітарним режимам, коли управління здійснюється однією партією. Їй характерне конституційне закріплення керівної ролі однієї партії, зрощування партійного та державного апарату, заборона утворення інших партій. Прикладами існування такої партійної системи були Італія у 20–40-х рр. XX ст., Німеччина у 30–40-х рр. XX ст., а також СРСР у 20–80-х рр. XX ст. Сьогодні однопартійна система існує в Лівії, на Кубі та деяких країнах Африки.

2. *Партійна система з партією-гегемоном* (гегемоністська система) характеризується наявністю декількох політичних сил і панівним становищем однієї партії за відсутності реальної партійної конкуренції. Усі інші партії мають організаційну автономію, але визнають керівну роль правлячої партії. «Квазі багатопартійність» також породжує тенденцію до поєднання партійного та державного апарату, хоча й не в такій мірі, як при «чистій однопартійності». Будучи одним із варіантів однопартійності, така система не створює умов для реалізації різноманітних ідей та інтересів, що призводить до її кризи. Гегемоністська партійна система характерна для тоталітарних і авторитарних політичних режимів. Партійна система з партією-гегемоном була типовою для соціалістичних країн Східної Європи у 50–80-х рр. XX ст. Зараз така система діє в Китайській Народній Республіці, де існують кілька мікроскопічних (за китайськими мірками) партій, які або взагалі не беруть участі в політичному житті країни, або функціонують відповідно до лінії Комуністичної партії Китаю.

3. *Система з домінуючою партією* (партійна система домінування). Система домінування передбачає існування кількох партій, одна з яких упродовж тривалого часу (понад 20 років) перемагає на виборах і одноосібно формує уряд. Система домінування характеризується демократичним політичним режимом, стабільністю однопартійного урядування і малоефективністю опозиції. Така система існувала, наприклад, у Японії з 1955

по 1995 рр., коли правлячою силою постійно була одна партія: Ліберально-демократична за назвою і консервативна за змістом діяльності.

4. *Двопартійна система.* Характерні риси біпартизму: демократичний політичний режим; наявність кількох політичних партій; існування двох партій, значно пріоритетніших за інші; формування складу уряду однією з двох партій, яка перемогла на виборах; впливовість опозиційної партії, яка програла вибори. Біпартизм дозволяє забезпечити відносну стабільність влади, оскільки створюється однопартійний уряд, який у своїх діях не обтяжений коаліційними угодами. Класична модель двопартійної системи склалася в США (Республіканська партія і Демократична партія) і Великобританії (Лейбористська партія і Консервативна партія).

5. *Партійна система поміркованого (обмеженого) плюралізму.* Ознаки: наявність у країні багатьох політичних партій; представництво в парламенті лише кількох партій; репрезентація в уряді деяких із представлених у парламенті партій; відсутність позасистемної опозиції; демократичний політичний режим. У цій системі домінують доцентрові тенденції, що означає, що головний напрям конкуренції розміщується на відтинку лівоцентризм-правоцентризм. У результаті система набуває схильності до адаптації і консенсусного стилю здійснення політики. Тип систем поміркованого плюралізму охоплює країни, де існують від трьох до п'яти конкурентних партіями. Наприклад, сучасні ФРН, Данія, Чехія.

6. *Партійна система крайнього (поляризованого) плюралізму.* Ознаки: демократичний політичний режим; наявність багатьох політичних партій; гострота ідеологічних розмежувань між ними; присутність серед опозиційних партій позасистемних; наявність двосторонньої деструктивної опозиції; функціонує декілька політичних партій, об'єднаних у два чи більше крупних блоки, які сприяють консолідації політичних сил, подоланню різкої роздробленості політичних сил; формування уряду партіями центру – лівого чи правого. Крайні партії, що виступають проти існуючої системи, не можуть прийняти участь в урядовій коаліції. Сучасну партійну систему України відносять до системи крайнього плюралізму.

7. *Атомізована система.* Для цього типу партійної системи характерними є: демократичний або авторитарний політичний режим; незначна впливовість усіх партій; присутність серед опозиційних партій позасистемних; формування уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції; відцентрові тенденції суттєво домінують над доцентровими, що об'єктивно веде до слабкості політичного центру; наявність безвідповідальної опозиції, досить характерним є політика надмірних обіцянок. Атомізована система найменш стабільна та найменш ефективна з усіх партійних систем. Вона здатна до несподіваних стрибків як у бік стабільних партійних систем, так і в бік

однопартійної диктатури. Атомізований тип партійної системи був характерний для багатьох постсоціалістичних держав з 1989-го до середини 1990-х рр.

Практика свідчить, що не існує єдиного стандарту в оцінці того чи іншого типу партійної системи, хоча важливою основою порівняння їх функціонування залишається чуттєвість політичної системи до соціальних запитів і потреб населення, можливість включення в процес прийняття рішень різних соціальних груп, здатність населення до демократичного контролю за діяльністю правлячих еліт.

Розвиток партійних систем відбувається під впливом багатьох чинників: традицій та особливостей історичного розвитку суспільства, його економічної, політичної і соціальної структури, етнічного та релігійного складу населення країни тощо. Вплив усіх цих чинників досліджується у рамках двох основних підходів – соціетального та інституційного.

Соціетальний підхід розглядає становлення і розвиток партійних систем через призму соціально-політичних поділів (визначальний чинник для країн Західної Європи), особливостей політичного транзиту (визначальний чинник для країн Центральної Європи), соціально-культурних характеристик країни тощо. На думку німецької дослідниці **Андреа Реммеле**: «Розмежування – це довгострокові структурні конфлікти, які призводять до появи протилежних позицій, що їх представляють конкурентні політичні організації». Саме партії виступають важливим інструментом розробки та впровадження у політичну систему гострих, конфліктних проблем суспільного розвитку.

Для вивчення формування суспільно-політичних розмежувань та їх об'єктивації на рівні партійної системи слід звертатися до історичної ретроспективи. Фундатори теорії соціально-політичних поділів **Мартін Ліпсет** (1922–2006) і **Стейн Роккан** (1921–1979) розглядали становлення та розвиток партійних систем країн Заходу у тісному зв'язку з революційними перетвореннями і суперечностями, що виявлялися між *центром і периферією, між державою і церквою, між містом і селом, між власниками і робітниками*.

Сучасна політична наука не обмежується фіксацією лише чотирьох традиційних ліній соціально-політичних конфліктів. Узагальнюючи різноманітні авторські підходи, можна виокремити сім проблемних вимірів, які співвідносяться з конфліктними лініями М. Ліпсета і С. Роккана. Це наступні виміри: культурно-етнічний, релігійний, соціально-економічний, зовнішньополітичний, постматеріальний, вимір «місто – село» та вимір «підтримки режиму».

Про важливість того чи іншого соціально-політичного поділу свідчить представництво у владі партій, які є виразниками інтересів сторін конфлікту. Приміром, в сучасній Німеччині конфлікт цінностей та політичних орієнтацій громадян проявився в розмежуванні за віссю «схід – захід», в диференціації партійних систем східних та західних земель. Виявлення основних ліній

соціально-політичних розмежувань має важливе значення для визначення структури та характеру міжпартійної конкуренції.

Для аналізу формальних умов функціонування партій, механізму взаємозв'язку між партійною та державно-владною системами застосовують *інституційний* підхід.

Серед основних інституційних факторів, які впливають на розвиток партійної системи, слід назвати: *форму правління, форму державного устрою, тип політичного режиму, структуру парламенту, тип виборчої системи, норми правового регулювання.*

Одним із перших звернув увагу на проблему взаємозв'язку між виборчою та партійною системами М. Дюверже. Зіставляючи виборче право, статистичні дані про вибори і партійно-політичний ландшафт у десятках країн світу, вчений виклав своє розуміння зв'язку цих компонентів у трьох формулах, які згодом дістали назву *соціологічних законів*: «1) режим пропорційного представництва призводить до багатопартійної системи з жорсткими, незалежними і стабільними партіями...; 2) мажоритарне голосування в два тури веде до багатопартійної системи, партії якої характеризуються «м'якою» структурою, схильністю до альянсів і відносною стабільністю; 3) мажоритарне голосування в один тур веде до дуалістичної системи з чергуванням при владі великих незалежних партій». На становлення двопартійної системи великий вплив справляє своєрідний психологічний фактор виборчої системи — виборці віддаватимуть голоси за крупні політичні сили, які мають реальні шанси на успіх. Звідси відсутність практичного інтересу у масового виборця до нових і слабких партій.

Підмічені закономірності не є абсолютними, про що заявляв сам М. Дюверже, а визначають лише базові тенденції впливу виборчого режиму на систему партій, і зрозуміло, передбачають винятки. У незрілих демократіях із нестійкою партійною системою та обмеженим впливом партій на виборчий процес ці закономірності мають лише часткове відображення.

Отже, партійна система фіксує якісний стан розвитку багатопартійності, коли певна сукупність партій встановлює стійкий і стабільний зв'язок з електоратом, представляючи інтереси значної частини виборців у системі державної влади, бере участь у її здійсненні чи впливає на цей процес. Кількість партій, особливості їх державно-владного представництва та ступінь впливу конкретних партій на прийняття політичних рішень дозволяють виокремлювати чимало різновидів партійних систем. А комплексний підхід при аналізі факторів розвитку партійних систем, врахування соціетальних та інституційних чинників дозволяє визначити тенденції, закономірності становлення та функціонування партійних систем на сучасному етапі.

8.4. Становлення і розвиток партійної системи України

(*Остапець Ю. О., Ключкович А. Ю., Ярош Я. Б.*)

*Режим без партій – це режим без демократії.
Морис Дюверже. Політичні партії*

У квітні 2001 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про політичні партії в Україні», що періодично оновлюється. Політичні партії в Україні створюються і діють лише із всеукраїнським статусом. Рішення про створення політичної партії має бути підтримане підписами не менше 10 000 громадян України, які мають право голосу, зібраними не менше як у двох третинах районів не менш як з двох третин областей України. Реєстрацію політичної партії здійснює Міністерство юстиції України. Політичні партії не можуть мати воєнізованих формувань. Членами політичної партії можуть бути громадяни віком із 18 років, окрім суддів, працівників прокуратури, органів внутрішніх справ, Служби безпеки України, військовослужбовців.

Становлення партійної системи України

Становлення партійної системи України передбачає інституційний розвиток політичних партій, які мали би трансформуватися виходячи із суспільного запиту. Однак серед політичних партій України мало тих, що мають чітку та зрозумілу світоглядну позицію та ідеологію, якої вони дотримуються у політичній діяльності. Нерідко можна зустріти суперечності у назвах, програмах та діяльності політичних партій. Звичним явищем української політики залишаються переходи політиків із однієї політичної партії в іншу.

Як зазначав вітчизняний політолог **Юрій Шведа** (1964–2016), ідеологічна складова в діяльності українських політичних партій має швидше інструментальне, аніж засадниче значення. Політичні партії України є переважно партіями лідерського типу на симпатії (антипатії) до яких й формується ставлення пересічного українця до партії. Віра у політичних лідерів зумовлена пануючим типом політичної культури населення, коли партійні ідеології, за зауваженням французького соціолога і політолога **Мориса Дюверже** (1917–2014), починають перебирати на себе риси релігії, привносячи таким чином у політику значний компонент ірраціонального (віри).

Виникнення перших українських політичних партій відбулося на зламі XIX–XX ст. як на теренах Російської імперії (Наддніпряньська Україна), так і в Австро-Угорщині (Галичина). У 1890 р. у Львові виникла Українсько-Руська радикальна партія, а у 1900 р. у м. Харків засновано Революційну українську партію. У перше десятиліття XX ст. виникли Українська народна партія,

Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська партія соціалістів-революціонерів та ін.

За часів Української Народної Республіки партійно-політичний спектр значно розширився. Центральна Рада навіть прийняла «Закон про вибори до Українських Установчих зборів», який передбачав проведення виборів за партійними списками. Але в умовах військової агресії з боку Радянської Росії вибори на всій території України провести не вдалося.

Після утвердження радянської влади в Україні багатопартійність, яка суперечила принципам існування тоталітарної системи, була ліквідована і настала епоха монополії однієї політичної сили – КПРС/КПУ. Таким чином утвердилася однопартійна система. У той же час, у 1920–30-х рр. у Галичині, Буковині та Закарпатті діяло близько 100 політичних партій.

Відродження політичного плюралізму і багатопартійності в Україні нерозривно пов'язане із процесом становлення і розбудови української державності. Дисидентський рух 1960–1970-х рр. заклав підвалини ідеологічного плюралізму. У 80-х рр. каталізаторами процесу національного відродження українського народу стали перші неформальні об'єднання, товариства, різноманітні політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації, які почали виникати у часи т. зв. перебудови. Серед них: Український демократичний союз, Український культурологічний клуб, Український християнсько-демократичний фронт, Український екологічний рух «Зелений світ», Українська Гельсінська Спілка, Товариство української мови імені Т. Г. Шевченка, Спілка незалежної української молоді, Товариство Лева, Пласт та ін. Наприкінці 1988 р. зародилося масове громадсько-політичне об'єднання «Народний Рух за перебудову», яке було головною і наймасовішою політичною силою, що протистояла монополії КПРС. Згодом, на базі Народного руху України виникло декілька партій національно-демократичного спрямування.

Розвиток партійної системи України

У розвитку партійної системи України можна виокремити такі періоди/етапи: перший – (1991–2004 рр.), другий – (2004–2014 рр.), третій – починаючи з 2014 р.

Перший етап (1991–2004 рр.). Поява елементів багатопартійності в Україні на межі 80–90-х рр. детермінована передусім соціально-економічними та політичними умовами, які склалися в тогочасній Україні.

Для зазначеного періоду характерна легалізація найвпливовіших політичних сил – носіїв альтернативних ідеологій (КПУ та НРУ), інтенсивне заповнення політичного простору ідеологічними партіями (комуністичної, соціал-демократичної, ліберальної, консервативної, християнсько-

демократичної, націонал-демократичної та ін.) ідеологій, як основи політичної діяльності та партійних програм.

Головним суспільним поділом, починаючи з 1991 р., став поділ у координатах комуністичні/національно-демократичні сили, притаманний для трансформаційному періоду. Відповідала йому конфігурація партійної системи, основними полюсами якої були лівий (КПУ, СПУ, СелПУ) і правий (НРУ, УРП), а центристські партії почали масово виникати у другій половині 1990-х рр., напередодні парламентських виборів 1998 р.

За результатами парламентських виборів 1998 р. партійна система набула вигляду триполюсної: «ліві – центр – праві». Утворення політичних партій в подальшому відбувалося в основному «згори». З-поміж партій, утворених протягом цього періоду, переважали партії, утворені для представництва інтересів фінансово-промислових груп та окремих бізнес-структур («Трудова Україна», «Прагматичний вибір», «Солідарність»). Більшість новоутворених партій декларували центристське спрямування.

На початку 2000-х рр. дався взнаки ідеологічний конфлікт між лівими політичними силами, які прагнули повернення до попереднього суспільного устрою, і президентським «курсом реформ». До соціально-політичного розмежування додався поділ сил на пропрезидентські й антипрезидентські, що проявилось у таких масових акціях протесту «Повстань, Україно!» та «Україна без Кучми». Саме завдяки їм відбулося згуртування, а згодом і перемога національно-патріотичних сил на виборах до Верховної Ради України 2002 р. Одночасно набуло поширення використання політтехнологіями протиставлення Сходу і Заходу України за соціокультурними ознаками (мова, релігія, історична пам'ять та ін.). Зазначена технологія зумовила не лише спрямування суспільно-політичних процесів, а й конфігурацію партійної системи, що знайшло своє яскраве втілення у подіях Помаранчевої революції та під час президентських виборів 2004 р.

Другий етап (2004–2014 рр.). На процес утворення нових партій та конфігурацію партійної системи суттєвий вплив здійснили президентські вибори 2004 р., парламентські та місцеві вибори 2006 р., дострокові парламентські вибори 2007 р., президентські та місцеві вибори 2010 р., парламентські вибори 2012 р.

Фальсифікація результатів волевиявлення громадян на президентських виборах 2004 р. спричинила масові акції громадянської непокорності, що отримали назву Помаранчева революція. Вибори зумовили утворення низки нових політичних партій: «Народний Союз «Наша Україна» (пізніше – «Наша Україна»), Громадянська партія «Пора», «Третя сила», «Нова демократія», Європейська партія України, «Союз лівих сил» та ін. Партії створювалися на підтримку двох Майданів – київського («помаранчеві») та донецького («біло-блакитні») або як третя сила.

Упродовж зазначеного періоду відбулися значні зміни у правовій базі функціонування політичних партій. Згідно зі змінами до Конституції України від 8 грудня 2004 р., які набули чинності в повному обсязі після обрання парламенту в березні 2006 р., партії отримали право формувати коаліцію депутатських фракцій. До повноважень коаліції належало формування складу Кабінету Міністрів України (за винятком посад міністра оборони та міністра закордонних справ). Таким чином, в Україні було запроваджено модель організації влади, яка значно підвищувала роль партій у процесі формування та реалізації державної політики. Партії стали головними суб'єктами впливу не лише на законодавчу, а й на виконавчу гілки влади, опосередковано (через парламентську більшість) – і на судову владу.

Напередодні змін до Конституції були прийняті нові закони про вибори народних депутатів України (березень 2004 р.) та про вибори до органів місцевого самоврядування (квітень 2004 р.). Відповідно до нових законів представницькі органи влади мали обиратися в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за списками політичних партій (блоків). Унаслідок конституційних і законодавчих змін, партії стали єдиним механізмом формування парламенту та органів місцевого самоврядування.

Вибори до Верховної Ради України 2006/2007 рр. відбулися за інерційним впливом Помаранчевої революції, а відтак і перемогу на них отримали «помаранчеві сили». Головним (і найбільш політизованим) суспільним поділом протягом другого періоду був соціокультурний поділ, відображений у двох комплексах уявлень громадян (на підставі їх мовних преференцій та належності до культурних традицій) і, відповідно, політичних симпатіях.

Партійну систему, починаючи з 2006 і до 2010 рр., можна назвати *системою поміркованого плюралізму у двоблоковому форматі*. Полюсами таких блоків були найбільші політичні сили – Партія регіонів та Блок Юлії Тимошенко.

Унаслідок тривалих конфліктів у таборі «помаранчевих» сил на президентських виборах 2010 р. переміг **Віктор Янукович**. Це дало поштовх новому етапові розвитку партійної системи та зумовило суттєві зміни в її конфігурації: 1) збільшився рейтинг політичних сил, які підтримували на президентських виборах своїх лідерів – **Сергія Тігіпка** («Трудова Україна», **Арсенія Яценюка** («Фронт змін»), **Анатолія Гриценка** («Громадянська позиція»), **Олега Тягнибока** (ВО «Свобода») та ін.; 2) зменшилась вагомість партій у політичній системі внаслідок скасування змін до Конституції 2004 р. та обмеження владою умов вільної політичної конкуренції; 3) з'явилися тенденції до виникнення домінуючої партії – Партії регіонів; 4) послабились позиції партій, які сформувались у першій половині та середині 90-х рр. ХХ ст.

Прийняття урядом рішення про призупинення процесу європейської інтеграції та жорстокий силовий розгін мирної акції протесту на майдані

Незалежності в Києві стали початком масового протистояння громадян існуючої влади, відомого як Революція Гідності. Наслідком цих процесів став крах режиму В. Януковича, його втеча до Росії і, як наслідок, започаткування нового етапу в розвитку українського суспільства та його партійної системи.

Третій етап – від 2014 р. Від початку 2014 р. спостерігалися інтенсивні зміни в партійному середовищі, зумовлені перемогою Революції Гідності, оновленням влади на центральному та місцевому рівнях, російською агресією проти України та її наслідками, початком євроінтеграційних реформ і соціально-економічною кризою. У межах цього періоду відбулися президентські вибори (2014 р.), парламентські вибори (2014 р.), місцеві вибори (2015 та 2020 рр.), президентські і парламентські вибори 2019 р., які й зумовили конфігурацію партійної системи у другому десятилітті ХХ ст.

Найвагомішими змінами у конфігурації партійної системи є усунення від влади та фактичне припинення діяльності Партії регіонів та її політичних сателітів (КПУ та ін.), втрата ними монополії на представлення інтересів громадян Сходу і Півдня України, а також створення політичними лідерами Євромайдану нових партій на базі вже існуючих або їх частин («Блок Петра Порошенка «Солідарність», «Народний фронт»), які легітимізували свій владний статус у результаті парламентських виборів 2014 р.

Самоорганізація суспільства для опору російській агресії та протидії сепаратизму, дала поштовх утворенню партій національно-патріотичного спрямування. Вони виникали на основі громадських формувань учасників Майдану («Правий сектор»), учасників антитерористичної операції у складі добровольчих батальйонів (зокрема «Національний корпус»), через поділ уже створених структур («Національний рух «Державницька ініціатива Яроша»). Деякі з цих партій створювалися у традиційний спосіб «згори», за підтримки фінансово-промислових груп, наприклад, УКРОП (І. Коломойський).

Початок процесу децентралізації і чинник місцевих виборів 2015 р. зумовили активне створення нових партій регіонального та локального характеру («Херсонці», «Вінницька європейська стратегія» та ін.), а також партій, що претендують на представництво інтересів національних меншин (Циганська партія України, Грузинська партія України та ін.).

Активізація громадянського суспільства, передусім у прагненні контролю над діями влади та боротьбі з корупцією, стимулювали виникнення низки партій відповідного спрямування – «Воля народу», «Сила людей», «Громадянський контроль» та ін.

Напередодні парламентських виборів 2019 р. виникла низка нових партій, серед яких були і такі, що створені шляхом розколу, або ребрендингу: «Слуга народу», «Опозиційна платформа – За життя», «Голос», «Європейська Солідарність», «Українська стратегія Гройсмана» та низка інших.

Якісні характеристики партійної системи України на різних етапах її розвитку подано у табл. 1.

Таблиця 1

Якісні характеристики партійної системи України

Критерії	Перший період: 1991–2004	Другий період: 2004–2014	Третій період: починаючи з 2014
Виборча система	1994 р. – мажоритарна абсолютної більшості; з 1998 р. – змішана	2006 р. – пропорційна 2010 р. – змішана	2014 р. – змішана
Форма правління	президентсько-парламентська	2004 р. – парламентсько-президентська 2010 р. – президентсько-парламентська	2014 р. – парламентсько-президентська
Домінуючий соціальний поділ	Ідеологія, ставлення до влади (правлячі сили/опозиційні сили)	Соціокультурний поділ «Схід–Захід»	Соціокультурний поділ «Схід–Захід»
Конфігурація партійної системи	Система поляризованого плюралізму	Двоблокова система, система з домінуючою партією (після президентських виборів 2010 р.)	2014 р. – двоблокова система; 2019 р. – ознаки системи з домінуючою партією («Слуга народу»)
Характеристики політичних партій	Наявність організаційної структури в регіонах, суттєвий показник членства в партіях, ідеологічний вимір партійної політики	Наявність організаційної структури в регіонах, суттєвий показник членства в партіях, ідеологічний вимір партійної політики. З'являються постматеріальні ознаки партій: ідеологічний плюралізм, відсутність	Існування як класичних партій з ідеологією організаційною структурою, членством, так і партій постматеріальних цінностей (відсутність чіткої організаційної структури, як такого інститут членства, ідеологічний плюралізм,

		організаційної структури, показників членства	центризм, акцент на вирішення конкретної однієї або декількох проблем
Домінуючий тип партій	Ідеологічні партії	Електорально-професійні партії	Електорально-професійні партії та партії нової політики

Станом на 1 січня 2022 р. Міністерством юстиції України зареєстровано 370 політичних партій. Майже половина всіх українських політичних партій з'явилася упродовж 2014–2016 рр. (на кінець 2013 р. було зареєстровано 193 партії). За дев'ять місяців 2016 р. зареєстровано 41 нову партію (у 2015 р. – 79; у 2014 р. – 37). Загалом, 2015 р. став рекордним для України за кількістю зареєстрованих політичних партій. До цього найбільше партій було зареєстровано у 2005 р. – 24.

За даними експертів Комітету виборців України, це в кілька разів перевищує показники в інших державах Східної Європи. Для порівняння, у державах, де процес партійного будівництва активно розпочався після розпаду СРСР, зареєстровано значно менше політичних партій: у Польщі – 84, Словаччині – 56, Румунії – 124, Російській Федерації – 77, Молдові – 45, Латвії – 73, Литві – 38. Отже, нині Україна є одним із європейських та світових лідерів за кількістю зареєстрованих політичних партій.

Чи не найважливішою функцією політичних партій є участь у виборах. У табл. 2 наведено результати голосування за політичні партії і виборчі блоки, які здобули перемогу на парламентських виборах упродовж 1998–2019 рр. у загальнонаціональному виборчому окрузі.

Таблиця 2

Результати виборів до Верховної Ради України 1998–2019 рр. у загальнонаціональному виборчому окрузі

Партії / Виборчі блоки*	1998, %	2002, %	2006, %	2012, %	2014, %	2019, %
Народний Рух України, 1992	9,4					
Партія Зелених України	5,43					
ВБ «СПУ та Сел.ПУ (1992)»	8,55					
Комуністична партія України, 1993	24,65	19,98	3,66	13,18	3,88	
ВО «Громада»	4,67					

ПСПУ, 1996	4,04					
СДПУ (о), 1996	4,01	6,27				
НДП, 1996	5,01					
ВБ «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»** (2004)		23,57	13,95	1,11		
ВБ «За Єдину Україну», 2006		11,77				
ВБ «Блок Юлії Тимошенко»*** (ВО «Батьківщина, 1999)		7,26	22,29	25,24	5,68	8,18
СПУ, 1991		6,87	5,69			
Партія регіонів, 1997			32,14	30,0		
ПП «УДАР», 2010				13,96		
ВО «Свобода», до 2004 СНПУ				10,44	4,71	2,15
ПП «Народний фронт», 2014					22,14	
ПП «Блок Петра Порошенка» / ПП «Європейська Солідарність»****(2014)					21,82	8,10
ПП «Об'єднання «Самопоміч» (2012)					10,97	0,62
ПП «Опозиційний блок», 2014					9,43	3,03
Радикальна партія Олега Ляшка, 2012				1,08	7,44	4,01
ПП «Слуга народу», 2019						43,16
ПП «Опозиційна платформа – За життя», 2019						13,05
ПП «Голос», 2019						5,82
ПП «Громадянська позиція»					3,10	1,04

*Починаючи з парламентських виборів 2012 р. виборчі блоки не мають права брати участь у виборах

**У 2006 р. ВБ «Наша Україна», у 2012 – ПП «Наша Україна»

*** У 2012, 2014, 2019 рр. – ВО «Батьківщина»

**** У 2019 р. – ПП «Європейська Солідарність».

Отже, динаміка якісних і кількісних змін партійної системи України є віддзеркаленням складних процесів суспільного розвитку країни. Сьогодні ми можемо говорити про українську партійну систему, як *двоблокову з ознаками*

домінування однієї партії («Слуга народу») та низьким рівнем її інституалізації. За відсутності сталої соціальної бази мінливість процесу політичної структуризації обумовлено тим, що вітчизняні політичні партії переважно є не виразниками інтересів соціальних груп, а технологічними та бізнес-проектами, зростання кількості яких корелює з початком чергової електоральної кампанії.

На конфігурацію партійної системи України вагомий вплив справляють загальносвітові тренди трансформації політичних партій: від масових партій з чіткою ідеологічною спрямованістю і розгалуженою ідеологічною структурою до картельних та мережевих/кіберпартій із розмитою ідейною орієнтацією та відсутністю традиційної апаратно-організаційної структури.

Контрольні питання та завдання

1. Розкрийте зміст типології (класифікації) політичних партій.
2. Охарактеризуйте історичні етапи розвитку політичних партій.
3. Охарактеризуйте сутнісні характеристики та функції політичних партій.
4. Зробіть характеристику основних типів партійних систем за класифікацією Дж. Сарторі.
5. Виокреміть та охарактеризуйте основні періоди розвитку партійної системи України.
6. Розкрийте основні тренди розвитку політичних партій і партійних систем у сучасному світі.
7. Якою є конфігурація та склад партійної системи України на сучасному етапі її розвитку?

Словник понять і термінів

Політична партія в Україні – добровільне об'єднання громадян прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, яке утворене з метою завоювання (як правило шляхом виборів) та утримання політичної влади для реалізації інтересів тих чи інших соціальних груп, етнічних та інших спільнот. Головна ознака партій – участь у боротьбі за владу.

Масові політичні партії – партії, які виникають в середині XIX ст. і характеризуються ієрархічною централізованою організаційною структурою, масовим фіксованим членством, чітко окресленою ідеологією та соціальною базою (робітники, селяни, буржуазія).

Картельні партії – «одержавлені» політичні партії, які поступово відмовляються виконувати представницькі функції, більше залучаючись до

процесу реалізації урядових рішень та зрощуючись з державою через доступ до публічних посад та державне фінансування.

Партії «нової політики» – політичні партії, які виникають в кінці ХХ ст. в умовах переходу суспільств до постіндустріальної стадії розвитку, ідеологічною основою яких є система «постматеріальних» цінностей, вони мають децентралізовану структуру, а їх соціальною основою є «новий середній» клас.

Кіберпартії/мережеві партії – політичні партії, які виникають в на початку ХХІ ст. і свою діяльність повністю (або майже повністю) здійснюють через мережу Інтернет, не маючи при цьому формального членства, організаційних структур, чіткої ідеологічної доктрини. Їх функціонування можна описати як створення платформ для комунікації з виборцями, зацікавленими групами тощо щодо важливих проблем розвитку суспільства.

Партійна система – сукупність партій, які 1) існують в конкретній державі і утворюють певну конфігурацію всередині політичної системи, що залишається незмінною протягом більш або менш тривалого часу (декілька електоральних циклів), 2) є представленими в органах влади і 3) забезпечують дієвість взаємодії між громадянським суспільством та державою. Іншими словами – це сукупність партій, які беруть участь у тій формі політичної діяльності, що пов'язана з формуванням законодавчих і виконавчих структур влади.

Конфігурація партійної системи – стійкі відносини між політичними партіями, які подолали виборчий бар'єр і отримали можливість приймати участь у формуванні уряду та прийнятті управлінських рішень, мають вплив на партійну конкуренцію і регіональні владні структури, що і визначає в кінцевому результаті тип партійної системи: двопартійна, багатопартійна, система домінування тощо.

Багатопартійна система – цілісне утворення, що формується всередині політичної системи суспільства на основі усталених зв'язків між політичними партіями, які відрізняються програмними настановами, тактикою, внутрішньою структурою.

Двоблокова багатопартійна система – партійна система, в якій жодна з політичних партій не може одноосібно здійснювати владу, а основне політичне суперництво йде між двома групами політичних партій. Така система може характеризуватися як наявністю постійного блоку-гегемона, так і періодичною ротацією правлячих блоків.

Партійна система з домінуючою партією – багатопартійна система у якій тривалий час (більше трьох електоральних циклів) лише одна партія володіє реальною політичною владою, маючи кваліфіковану більшість у парламенті і формуючи уряд власними силами або ж інколи у складі правлячої коаліції як правило з однією з маловпливових партій.

Використана та рекомендована література

1. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. Київ, 2009. 500 с.
2. Кармазіна М. Політичні партії в Україні. 2014–2017 рр. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 168 с.
3. Манайло-Приходько Р., Остапець Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України: монографія. Ужгород: Вид-во «Рік-У», 2020. 338 с.
4. Липсет С., Роккан С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания. *Политическая наука. Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем*: сб. науч. тр. Москва: РАН ИНИОН, 2004. № 4. С. 204–234.
5. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України: монографія. Серія «Studia Regionalistica». № 8 / НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.
6. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2365-III. Редакція від 24.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text>.
7. Романюк А. Шведа Ю. Партії та електоральна політика. Львів: Астролябія, 2005. 367 с.
8. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.
9. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / за ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.
10. Шведа Ю. Теорія партій та партійних систем Львів: Тріада плюс, 2004. 528 с.
11. Шипунов Г. Ідейно-інституційний розвиток лівих політичних партій: принципи дослідження: монографія. Львів: Простір-М, 2018. 470 с.
12. Ярош Я. Трансформація політичних партій в Україні: монографія. Луцьк: АКВА ПРІНТ, 2019. 274 с.
13. Margetts H. Cyber Parties. *Handbook of Party Politics* / R. S. Katz, W. Crotty (eds.). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage, 2006. P. 528–535.

14. Katz R. S., Mair P. Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics*. 1995. Vol. 1, Issue 1. P. 5–28.

15. Sartori G. *Parties and Party Systems: Vol. 1: A Framework for Analysis*. New York: Cambridge University Press, 1976. 383 p.